

*PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM BÖLCÉSZETTUDOMÁNYI
KAR
PSZICHOLÓGIA DOKTORI ISKOLA
SZOCIÁLPSZICHOLÓGIA PROGRAM*

A LÁTHATATLAN KÉZ ÉS A HALANDÓ ISTEN

*A SZOCIÁLIS REPREZENTÁCIÓK ÉS A KÖZGAZDASÁGTAN
EGYES KAPCSOLÓDÁSI PONTJAIRÓL*

DOKTORI (PHD) ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

SZABÓ ZOLTÁN

2003

I. Bevezetés

A szociális reprezentációk elméletének egyik meghatározó törekvése annak nyomatékositása, hogy a valóság megértését elősegíteni hivatott egyéni és társas reprezentációk látszólagos sokszínűsége ellenére a megértés célja a ténylegesen létező, *objektív* valóság. Hangsúlyozásának oka az a figyelemre méltó jelenség, hogy mind a valóság leírására és magyarázatára szolgáló egyéni vagy társas reprezentációk, mind pedig az ugyanezt megvalósítani hivatott, egymással versengő tudományos reprezentációk valóságteremtő törekvései folyamatos, bár nem feltétlenül szándékolt kételyt fogalmaznak meg ezen objektíve adott világ létezéséről.

A *szociális reprezentációk elmélete* legalább két lényeges ponton érdemi hozzájárulást jelenthet a jelzett ellentmondás feloldásában: (a) magyarázatot kínál arra a megfigyelésre, miszerint a tudományos elméletek *másodlagos* szerepet töltenek be a vizsgálatuk tárgyára és eredményeire vonatkozó, inkább a hétköznapi gondolkodás által befolyásolt egyéni és társas tudás alakulásában; (b) lehetőséget biztosít a különböző egyéni és szociális reprezentációk kialakulásának, kölcsönhatásainak, valamint változásainak vagy állandóságának vizsgálatára. Az elmélet jelzett tulajdonságai korántsem mellékesen segítségünkre lehetnek a *módszertani individualizmus* egy klasszikus tradíciókon alapuló, a *láthatatlan kéz* metaforájában megfogalmazódó értelmezésének kortárs, napjaink egyes szociálpszichológiai kutatási eredményeit is magában foglaló újrafogalmazásában is.

Dolgozatom célja *nem általában* a tudományok, vagy ezen belül a társadalomtudományok, jelen esetben a közgazdaságtan *szociális reprezentációinak* átfogó vizsgálata, hanem egy elméleti közgazdaságtani irányzat, a neoklasszikus közgazdaságtan néhány általam meghatározónak tartott elméleti összetevőjének adott szempontok szerinti elemzése.

Úgy gondolom, hogy az elemzésre kerülő elméleti kérdések, vagyis az alkalmazásra kerülő emberkép és vélelmezett *racionalitásának* viszonya nem kizárólag a közgazdaságtan, hanem általában a társadalomtudományok többségében felmerülő *tudományos* probléma, a példaválasztás oka tehát nem a vizsgálandó terület adott tudományterületre korlátozódozó volta, hanem egy első megközelítésben tisztán *tudományos* probléma nyilvánvaló belső ellentmondásainak világos megfogalmazása. Amiben a neoklasszikus közgazdaságtan tradicionálisan eltér a módszertani individualizmus elvének követésén és az egyéni racionalitás feltételezésén alapuló más társadalomtudományoktól, az részben az egyéni racionalitás meglehetősen *szigorú* értelemben vett érvényesülésének feltevése, másrészt ezen

racionalitás megnyilvánulásának matematikai formulákban is megfogalmazott követelményrendszere.

A probléma maga röviden az alábbiakban foglalható össze: a neoklasszikus közgazdaságtan nem képes sem a jelzett, számos ellentmondást hordozó emberkép (Kahneman – Tversky 1979/1998) következetes elméleti kezelésére, sem az ezáltal zavarónak bizonyuló elméleti ellentmondások okainak magyarázatára, sem az elméletben továbbra is meghatározó szerepet betöltő *egyéni racionalitás* értelmezésére és használatára, sem pedig gazdasági és közgazdaságtani primátusának érdemi magyarázatára. Véleményem szerint ezen eredménytelenség lehetséges magyarázata (a) a *módszertani individualizmus* egyoldalú, az egyén gazdasági racionalitásán alapuló felfogásában, vagy (b) a racionális egyéni gazdasági cselekvés *szándékolt* és *szándékolatlan* következményei közti különbség figyelmen kívül hagyásában, esetleg téves értelmezésében keresendő.

A dolgozatom címét alkotó két klasszikus metafora egyben utalás is a jelzett ellentmondások természetére: amíg a *láthatatlan kéz* (Smith 1759/1777 és 1776/1940) a kulturális evolúció szellemtörténeti hagyományának egy máig élő, közismert megfogalmazása; addig a *halandó isten* mint a Leviathán Hobbes által használt megnevezése (Hobbes 1651/1999) napjainkban egyaránt tekinthető akár a módszertani individualizmus egy makroszintű társadalmi entitásra – jelen esetben az államra – történő alkalmazási kísérletének, vagy akár a *homo oeconomicus* emberképétől történő távolodás óvatos, tudatosan nem is feltétlenül vállalt megfogalmazódásának (Buchanan 1975, Brennan – Buchanan 1980).

Dolgozatom célja röviden az alábbiakban foglalható össze: a szociális reprezentációk elmélete által képviselt szociálpszichológiai és ismeretelméleti felfogás nemcsak az ismertett tudományos probléma lényegének a szociális reprezentációk elmélete terminusaiban és logikájának megfelelő újrafogalmazásában, hanem az adott tudományos probléma pontosabb megértésében és megoldásában is érdemi segítséget jelenthet. Gondolatmenetem kifejtése során az alábbi tézisek igazolására törekedtem:

- (a) A „homo oeconomicus” vagy bármely más: az egyéni racionalitáson alapuló magatartási posztulátum alkalmazásán alapuló társadalomtudományi elmélet esetleges logikai ellentmondásainak forrása nem kizárólag az adott emberkép absztrakt, empirikus szempontból eleve tarthatatlan volta, nem is az elmélet önmagában zárt logikájának valamely belső ellentmondása, hanem a racionalitás, ezen belül is esetünkben a „gazdasági” racionalitás szociális reprezentációjának alakulása.
- (b) A „láthatatlan kéz” elvének értelmezésén alapuló, a kulturális evolúció társadalomtudományi, adott esetben közgazdaságtani jelentőségét vizsgáló elméleti

felfogás – az emberi cselekvések nem szándékolt eredményeinek hangsúlyozása révén – első olvasatban ígéretes kísérletnek tűnhet nemcsak az ismertett tudományos probléma megkerülésére a módszertani individualizmus bármely, tetszőlegesen szigorúan megfogalmazott emberképének feltevése esetén, hanem emellett kézenfekvő lehetőséget teremt a kulturális evolúció, egyes evolutív természetű ismeretelméleti megállapítások, valamint a szociális reprezentációk elméletében is megfigyelhető spontaneitás szellemtörténeti hagyományainak, illetve egyes lényegi jellemzőinek megismerésére is. A szociális reprezentációk elmélete – a „láthatatlan kéz” klasszikus metaforájában foglaltak szociálpszichológiai területen történő megjelenése mellett -, részben az egyéni és a társas tudás szerepének, részben a köztük fennálló interakciók jelentőségének, részben pedig a tudományos és a szociális reprezentációk közti eltéréseknek és interakcióknak a tárgyalása okán értékes hozzájárulást jelent az „információ” és a „tudás” társadalomtudományi jelentőségének vizsgálatához is. Amire viszont önmagában nem adhat kielégítő magyarázatot: mivel indokolható ezen megközelítés eredményeinek – akár a tudomány, akár a common sense területén történő - figyelmen kívül hagyása, elutasítása vagy legjobb esetben is csak mérsékelt elterjedtsége és elfogadottsága

- (c) A racionalitás, a kulturális evolúció vagy bármely más jelenségre vonatkozó, különböző egyéni és szociális reprezentációk kialakulásában megfontolandó támpontot jelenthetnek a narratívumok jellegzetességeivel foglalkozó szociálpszichológiai kutatások egyes megállapításai.

Dolgozatom felépítését tézisei határozzák meg: három, önálló fejezeteket alkotó nagyobb tartalmi egységének tárgya az egymáshoz szorosan kapcsolódó tézisek kifejtése, míg a gondolatmenet egésze reményeim szerint az általam megfogalmazott szándék egy lehetséges alátámasztását nyújtja. A kérdésfeltevés és a kidolgozás jellegéből fakadóan egy rövid megjegyzést még szükségesnek érzek: bár dolgozatomban kiemelt szerepet játszanak a szociálpszichológia, a közgazdaságtan, a filozófia és más társadalomtudományok egyes képviselői, mondanivalóm *kizárólagos* célja a jelzett gondolatmenet kifejtésére és a megadott tézisek igazolására korlátozódott, nem volt céлом sem valamely tudományterület, sem valamely szellemi irányzat vagy egy adott szerző eredményeinek koherens ismertetése és elmélettörténeti vagy egyéb szempontok alapján történő értékelése.

II. A szociális reprezentációk elmélete és a közgazdaságtan

Miközben Moscovici értelmezésében (Moscovici 1984/2002b) a szociálpszichológia a tudományos gondolkodás egy lehetséges megjelenési formája, mindez nem jár együtt annak feltételezésével, hogy az általa primitív gondolkodás elnevezéssel megkülönböztetett tradicionális gondolkodásmód és az annak *valóságteremtő* képességébe vetett hit vélelmezett háttérbe szorulásának folyamata egyenértékű lenne az *objektíve adott világ* kizárólag a tudományos gondolkodás által történő megismerésének elfogadásával. A *szociális reprezentációk elmélete* éppen azon a felismerésen alapul, hogy a *köznapis tudás* mind tartalmában, mind pedig létrejöttének és alakulásának folyamatában alapvetően különbözik az egyes tudományokban megtestesülő tudás jellemzőitől.

Az elmélet egyik döntő jelentőségű megállapítása, a különféle tudományos eredményekről vagy egyéb jelenségekről, entitásokról alkotott *szociális reprezentációk* létezésének és a vonatkozó egyéni reprezentációkkal fennálló folyamatos interakciójának, valamint az ezen kommunikáció által a reprezentációk különböző síkjainak alakulására gyakorolt hatásának felismerése érdemi előrelépést jelent a *hétköznapi tudás* tárgyának, létrejöttének és változásainak, tartalmának és ezen tudás terjedésének kurrens tudományos kutatási területté válásában. A *tudományos kutatás tárgya* ebben az esetben egy *nem-tudományos* gondolkodásmód és tudás jellemzőinek feltárása, amely gondolkodás nemcsak a tudományos gondolkodástól, hanem a már említett primitív gondolkodástól is különbözik, lévén a dolgozatban tárgyalásra kerülő valóságteremtő képessége mintegy *szándékolatlan* következménye a társas tudás és a jelzett interakciók létezésének.

Az elemzés tárgya dolgozatomban szintén egy társadalomtudomány, ezáltal azonban kutatásom nem az egészre, hanem csak az adott tudomány, jelesül a neoklasszikus közgazdaságtan bevezetőben már jelzett problémájára: egy axióma és egyes elméleti következményei szociális reprezentációjának, valamint az ezen szociális reprezentációk által a vizsgált területre gyakorolt, egyelőre még csak hipotézisként megfogalmazható visszahatások következményeinek elemzésére korlátozódott.

Ennek megfelelően a szociális reprezentációk elmélete néhány dolgozatomban különösen fontosnak bizonyuló jellemzőjének kiemelését követően az alábbi kérdésekkel foglalkoztam: (a) milyen viszonyban áll a *szociális reprezentációk elmélete* a közgazdaságtan *homo oeconomicus* néven ismert *absztrakt*, empirikusan igazolhatatlan magatartási posztulátumában testet öltő egyéni *gazdasági racionalitás* kategóriájával és az annak indoklásaként gyakran felhozott *módszertani individualizmus* követelményével; (b)

mennyiben és milyen formában indokolt a *közgazdaságtan szociális reprezentációinak* vizsgálata, figyelembe véve a *homo oeconomicus* egy klasszikus közgazdaságtani területen történő alkalmazásának elméleti következtetéseit és ezek empirikus tesztelésének ellentmondásait, valamint néhány, ezen ellentmondás magyarázatául illetve cáfolatául szolgáló gondolatmenet egyes elemeit.

II.1 A szociális reprezentációk elméletének egyes jellemzőiről

A Durkheim által meghonosított *kollektív reprezentáció* kategóriája nyilvánvaló felismerése annak a ténynek, hogy bizonyos társadalmi entitások – mint például a vallás, az állam vagy a tudomány – kikerülhetetlen hatást gyakorolnak az egyén gondolkodására. Amiben viszont a *szociális reprezentációk szociálpszichológiai elmélete* valóban érdemi előrelépést jelent: egyrészt a hivatkozott szociológiai hagyományban önálló, *redukálhatatlan* entitásként megjelenő kollektív reprezentációkat hordozó társadalom *strukturáltságának*, ebből fakadóan a reprezentációk *csoporszintű* megközelíthetőségének, azaz a különböző szociális reprezentációk *sokszínűségének*, másrészt az egyéni és a szociális reprezentációk közti *interakciók* jelentőségének, valamint ezen jellemzők ismeretében a szociális reprezentációk *dinamikus* elemzési lehetőségének felismerése.

A klasszikus gondolat újraértelmezésének egyik lehetséges indoka az emberi gondolkodás Moscovici általi, korábban már idézett kategorizálásának, azaz a *primitív* és a *tudományos* gondolkodás megkülönböztetésének önmagában elégtelen volta. Felfogásában a *hétköznapi emberének gondolkodása* napjainkban sem tekinthető a tudományos gondolkodásmód egy lehetséges megnyilvánulásának: számos nyilvánvaló ténynek nem vagyunk tudatában, bizonyos jelenségeket akár észre sem veszünk, más, nyilvánvalónak tűnő tények könnyen illúzióvá válhatnak, ami pedig még ennél is fontosabb, egyéni reprezentációink alakulása erős csoporthatásokat mutatnak. A hétköznapi ember tudása sokkal inkább a *társas tudás*, mintsem a tudományos ismeretek függvénye.

A *szociális reprezentációk egyéni* reprezentációkra gyakorolt hatása részben az egyén csoporthoz tartozásának tényéből következő, az egyéni tapasztalatok *konvencionalizálására* való törekvés, részben pedig a csoport által kialakított szociális reprezentációk *preskriptív*, kényszerítő jellegének tulajdonítható. Mindez egyszerre értékelhető az egyéni és a társas tudás kialakulásával kapcsolatos tudományos felismerések *társas dimenziójának* kiemelt vizsgálatára való törekvések, mind pedig az egyéni reprezentációkban is megmutakozó *csoporthatások* és kutatásuk jelentőségének felismeréseként. A hétköznapi és a tudományos gondolkodásmód között továbbra is fennálló eltérések felismerésének következménye egy új

dichotómia létrejött: a *konszenzuális* világ és a *dologiasított* világ elkülönülése. Az előbbi a *köznapi gondolkodás* és a *társas tudás* által uralt világ, az utóbbi a *tudomány* világa.

II.2 Módszertani individualizmus, pszichologizmus és a racionalitás

A szociális reprezentációk vizsgálata számos ponton közvetlenül kapcsolódik a társadalomtudományok huszadik századi metodológiai fejlődésének egy figyelemre méltó következményéhez, a kollektív megközelítés alkalmazását fokozatosan háttérbe szorító *módszertani individualizmus* elvének kiteljesedéséhez.

A társadalomtudományok önállóodásának és specializálódásának folyamata egyébként felvet egy újabb, számunkra jelen esetben szintén lényeges metodológiai problémát is, mégpedig ezen tudományok - esetünkben jelesen a pszichológia és a közgazdaságtan - kapcsolatának, esetleges egymásrataltságának feltételezhetőségét. A módszertani individualizmus elvárásainak ismeretében arra is gondolhatnánk, hogy ezen metodológiai követelmény egyik lehetséges és kézenfekvő értelmezése a társadalomtudományok *emberképének* a kortárs *pszichológia* valamely irányzatának eredményein alapuló megalkotása lehetett volna. A dolgozatban bővebben is részletezett okok következtében mindenesetre a *pszichológia* eredményeinek alkalmazása, elterjedt megfogalmazásában a *pszichologizmus* módszerének követése a közgazdaságtan neoklasszikus újrafogalmazásának és megújításának egyik érdemben ugyan felmerülő, végeredményben azonban elvetésre kerülő lehetősége volt.

Carl Menger, a neoklasszikus fordulat egyik meghatározó előkészítője az *absztrakció* bevett tudományos alkalmazására és számos természettudományos példára hivatkozva az elméleti társadalomtudományok esetében is kiáll az absztrakt, esetenként kifejezetten *életszerűtlen* emberképek, így például a nemzetgazdaságtanban az emberi önzésen alapuló emberkép alkalmazhatósága és alkalmazása mellett (Menger 1883/1969). Történt mindez annak ellenére, hogy az osztrák közgazdaságtani iskola szellemtörténeti környezetében például jelentős szerepet játszott a pszichoanalízis elmélete. Olyannyira, hogy Freud vagy Ferenczi számára tudományuk eredményeinek széleskörű társadalomtudományi hasznosítása magától értetődőnek tűnhetett (Freud 1933/1999 vagy Ferenczi 1913/1982).

A *pszichologizmus* már Menger által megfogalmazott alternatívája, a tiszta formájukban empirikus tesztelést nem igénylő *absztrakt* kategóriák kidolgozásának és általánosításának közgazdaságtanban eleve komoly múltra visszatekintő módszere nem jelenthetett különösebb problémát. Ennek egyik kitűnő példája a közgazdaságtan feltűnően absztrakt *emberképének*, a *homo oeconomicus* magatartási posztulátumának kidolgozása. Ha

elemzésünk kiindulópontjaként a *homo oeconomicus* magatartási posztulátumának napjainkban is alapul szolgáló neoklasszikus értelmezését választjuk, legfontosabb jellemzőit az alábbiakban ragadhatjuk meg: (a) az egyén rendelkezésére álló erőforrások *korlátozott volta*; (b) az ezen szűkösségből fakadó *döntési kényszer* az egymást kizáró választási lehetőségek kötött; (c) az *önérdek racionális*, az *egyéni haszon maximalizálására törekvő* döntéshozatal szándékában megnyilvánuló képvisellete; (d) a haszonmaximalizálás egyéni értelmezése az adott egyén *preferenciáinak függvénye*. A dolgozatomban tárgyalásra kerülő kérdéskör szempontjából a *homo oeconomicus* ezen tulajdonságai közül a továbbiakban csak a *racionalitás*, mondhatni interdiszciplináris kategóriájának értelmezése és alkalmazhatósága, pontosabban az e tárgyban megfogalmazott markáns különvélemények egyes elemei bizonyultak valóban lényegesnek.

A közgazdaságtan hagyományos kutatási területein belül a *homo oeconomicus* feltételezett racionalitásával szembeni, legjelentősebb tudományos visszhangot kiváltó megállapítások egyik legszélesebb körben ismertté vált példája Herbert A. Simon nevéhez és az általa megfogalmazott *korlátozott racionalitás* elméletéhez fűződik. A Simon által a neoklasszikus közgazdaságtannal szemben megfogalmazott kihívás legfontosabb és egyben legismertebb eleme abban áll, hogy a *homo oeconomicus* racionalitásának szigorú, időközben komoly matematikai apparátussal is megtámogatott közgazdaságtani feltevése a valós gazdasági folyamatokban nem igazolható (Simon 1978/1982).

Simon empirikus kutatási eredményekkel alátámasztott felvetése egyébként érdekes *episztemológiai* kérdéseket is felvetett. Menger felfogásában például az *empirikus tapasztalatok pusztán a történeti tudományok megállapításainak ellenőrzésére alkalmasak*, míg az *elméleti tudományok* által feltárt törvények ellenőrzése kizárólag *saját absztrakciós szintjükön*, saját logikájuk alapján lehetséges (Menger 1883/1969): az elméleti tudományokban az *empíria* nemcsak az alkalmazott *axiómák*, hanem az eredményül kapott *tudományos megállapítások* ellenőrzése során sem játszhat szerepet. Karl Popper ismeretelmélete számos lényeges ponton egészen más logikát követ. Miként már az első nagyobb lélegzetű episztemológiai munkájában, az 1934-ben megjelent *Logik der Forschung* első fejezeteiben is jelzi - a tudományos elméletek *megszületésével* szembeni viszonylagos ismeretelméleti érdektelensége mellett -, nagy jelentőséget tulajdonít a tudományos kijelentések tesztelésére, illetve a *tudományos* és a *tudománytalan* vagy a *metafizikus* megállapítások elkülönítésére alkalmas *demarkációs kritérium* kidolgozásának (Popper 1934/1997). Az általa javasolt, bár gyakorlatilag szinte csak természettudományokból származó példákkal alátámasztott *falszifikálhatósági kritérium* viszont - némi

leegyszerűsítéssel élve – a tudományos elméletek *utólagos empirikus tesztelhetőségének* feltételezésén alapul. Ezen felfogás alapján a *tökéletes racionalitáson alapuló magatartási posztulátum* empirikusan ugyan továbbra sem tesztelendő *axióma*, a felhasználásával nyert *elmélet* viszont eleve empirikusan tesztelhető formában és empirikus tesztelésre készen kerülhet csak megfogalmazásra.

A közgazdaságtan életszerűtlen axiómáinak, adott esetben a szóban forgó magatartási posztulátum empirikus támadhatatlanságának legismertebb újrafogalmazása Milton Friedman nevéhez fűződik, aki egy elmélet értékét – adott esetben empirikusan eleve tarthatatlan voltuktól függetlenül – kizárólag retrodiktív és prediktív ereje alapján tekinti megítélhetőnek (Friedman 1953/1986). Klasszikussá vált példája szerint egy biliárdjátékos eredményessége nem a biliárdgolyók és az asztal matematikai és fizikai tulajdonságain alapuló számítások lökés előtti elvégzésének köszönhető, hanem annak, hogy úgy képes játszani, *mintha* a fenti elemzést valóban végrehajtotta volna.

A döntésre kényszerülő egyén sajátos helyzetének, reakcióinak és az elméleti továbblépés lehetőségeinek felvetése okán Simon problémafelvetését a neoklasszikus közgazdaságtan *szociálpszichológia* felé történő nyitásának is tekinthetjük. A homo oeconomicus magatartási posztulátumából, az erőforrások korlátozott voltából és az optimalizáció szükségességéből fakadó egyik következmény, a nem-optimális döntések elutasításából származó *feláldozott haszon* törvényszerű létezése és tudomásulvétele ugyanis csak a közgazdaságtan absztrakt világában tekinthető problémamentes jelenségnek. A *kognitív disszonancia* Festinger által az ötvenes években kidolgozott szociálpszichológiai elméletében (Festinger 1957/2000) a döntési helyzetek hivatkozott következménye a kognitív disszonancia jelenségének egyik jellemző *kiváltó okaként* kerül tárgyalásra. A kognitív disszonancia fellépése, egyénre gyakorolt hatása és a megszüntetésére vagy legalábbis enyhítésére szolgáló reakciók elméleti keretbe foglalása pedig Moscovici értelmezésében a *racionális egyéni magatartás* tudományos alkalmazhatóságának megkerülhetetlen cáfolata (Moscovici 1982/2002a).

A *racionalizálás* jelenségének felismerésére számos, Festinger előtti példát is találhatunk a társadalomtudományokban, mint például az antropológiai irodalomból (Róheim 1941/1984, Arensberg–Pearson–Polányi 1957/1976) vagy a közgazdaságtan elmélettörténeti művei közül (Schumpeter 1955/1965) dolgozatomban is hivatkozott munkáiban. A Polányi Károly és szerzőtársai által felvetett „gazdasági racionalizmus, melyet örököltünk” mindenesetre tág teret nyit a szociális reprezentációk elmélete számára az ezen gondolkodásmód kialakulásával, elterjedésével és stabilitásával kapcsolatos kutatásokra.

III. A láthatatlan kéz

Az *önérdek* és a *láthatatlan kéz* egyaránt érvényesülő gazdaságelméleti fontosságának, valamint ezen két kategória bonyolult kapcsolatrendszerének egy gondolatmeneten belüli említése ellenére – néhány, a munkamegosztás kialakulásával foglalkozó bevezető gondolattöredéktől eltekintve – Smith nem fordít különösebb gondot a *láthatatlan kéz* közgazdaságtani értelmezésének kifejtésére (Smith 1776/1940). Lehet, hogy ez a kibontatlan kettősség a korabeli brit filozófiai gondolkodás vonatkozó megosztottságának vagy egyszerűen csak Adam Smith esetenként inkoherens hatást keltő közgazdaságtani nézeteinek következménye; az is lehet, hogy a *láthatatlan kéz* elve nehezen egyeztethető össze a *Nemzetek jóléte* számos, a korabeli brit gazdaságpolitikára vonatkozó ajánlásával; végezetül akár az is elképzelhető, hogy a kérdés érdemi kifejtéséhez szükséges tudományok korabeli állapota szintén a részletes elemzés szándéka ellen hatott. Számunkra jelen esetben csak a látszat és a végeredmény érdekes: *mintha Adam Smith túlbecsülte volna későbbi olvasóit*; míg az *önérdeken* alapuló cselekvés a *homo oeconomicus* magatartási posztulátuma révén a közgazdaságtan és általában a társadalomtudományok máig élő hagyományává vált, a *láthatatlan kéz* elve – legalábbis a közgazdaságtanban lassan eltűnőfélben van.

A klasszikus brit morálfilozófiai hagyományban például Mandeville (1705/1996) vagy Hume (1739/1976) nyomán, a huszadik századi közgazdaságtanban pedig – részben Menger (1871/1968) hatására is – főleg Hayek munkássága révén megjelenő, a meghatározó társadalmi intézmények eredetének evolútív jellegét hangsúlyozó felfogás tanulsága: (a) az emberi értelem által megtervezendő társadalmi változásokra és megvalósításukra irányuló konstruktivizmus *nem* a racionalitás egyetlen lehetséges formája; (b) a *racionalitás* egy kevésbé látványos, ugyanakkor talán még nagyobb szellemi kihívást jelentő célja az emberi magatartás alakulásának, a társadalom vagy az egyes társadalmi intézmények létrejöttének és működésének *megértése* lehet; (c) nem kizárt, hogy a racionalitás végső értelme saját *korlátainak* felismerése (Hayek 1980).

A láthatatlan kéz evolúciós értelmezése, szellemtörténeti összefüggései, továbbélése és kiteljesedése lehetőségeinek kapcsán a dolgozatban tárgyalt kérdések közül az alábbi, a szociális reprezentációk elméletének egyes hangsúlyos elemeihez szorosan kötődő részleteket emelném ki: (a) Karl Popper ismeretelméleti nézeteinek egyes újraértelmezési lehetőségeit; (b) Hayek munkásságának néhány figyelemre méltó eredményét.

Lakatos Imre (1968/1997) hívja fel a figyelmünket arra, hogy a falszifikáció korábban már említett módszerének a popperi ismeretelméletben betöltött szerepe erősen túlértékelt (ezt

nevezi Lakatos *naiv*, szélsőséges esetben *dogmatikus* falszifikacionizmusnak), ennél fogva elfedi előlünk az igazi Poppert, aki nem az egyes tudományos kijelentések cáfolatára, hanem sokkal inkább a tudás növekedésére helyezte a hangsúlyt. Popper elvileg lehetségesnek tartja a tudás *cáfolatok nélküli* növekedését is, a tudomány fejlődését pedig *nem lineáris*, hanem *pluralisztikus* folyamatként kezeli. A tudás növekedésére kidolgozott modellje nyilvánvaló evolutív jellemzőkkel rendelkezik (1968/1984a, 1971/1984b), a 3. *világ* elmélete (1994/1998) pedig mind metodológiai, mind pedig tartalmi szempontból számos hasonlóságot mutat a szociális reprezentációk elmélete által az emberi tudásról vallott nézetekkel.

Hayek dolgozatomban tárgyalt megállapításainak alapja az emberi tudás általa képviselt felfogása. Eszerint a társadalom működőképességét lehetővé tevő tudásmennyiség a társadalmat alkotó egyének birtokában, elszórtan, összességében megismerhetetlen és nem központosítható formában létezik. Ennek következtében (a) a társadalom meghatározó intézményei – mint például a piac vagy az állam – emberi cselekvés, de *nem* erre irányuló szándékolt cselekvés eredményei (Hayek 1967/1995a); (b) az emberi értelem *nem* alkalmas a kulturális evolúció folyamata során kialakult intézmények korrekciójára vagy helyettesítésére; (c) a tudomány célja *nem* új, hatékonyabb intézmények kigondolása, hanem a meglévő intézmények kialakulásának és működésének megértése; (d) minden kényelmetlensége, kényszere ellenére meg kell tanulnunk értékelni és elfogadni a kulturális evolúció folyamatának rendelkezésünkre álló eredményeit (Hayek 1988/1992).

IV. A szociális reprezentációk és a narratívum

Hayek gondolkodásmódjának fentiekben vázolt alapjai egyben magyarázatot adnak az emberi gondolkodás és cselekvés egyes megnyilvánulásai miatt érzett aggodalmaira, felháborodására is. Az esetenként kifejezetten feltűnő ez irányú indulat (Hayek 1982/1995b) minden elsődleges magyarázata elméleti tevékenységének joggal megtapasztalni vélt hatástalansága, aminek oka megítélésem szerint az, hogy a közgazdaságtan hagyományos módszerein és kutatási területein messze túlmutató, esetenként a *pszichológia* aktuális kérdésfelvetéseivel és eredményeivel is számos ponton kapcsolódó munkássága ellenére a szociálpszichológia nem játszott érdemi szerepet életművében.

Utolsó könyvében (Hayek 1988/1992) Hayek „epidemiológiai” nézetei eljutnak a *szociális reprezentációk és a narratívumok* szociálpszichológiai jelentőségének felismeréséhez. Egymással vitatkozó tudományos elméletek, egymással versengő világfelfogások küzdelmének állása, végkimenetele jelentős mértékben a *kapcsolódó narratívumok hatásosságán* múlik. Hayek életműve nagyjából két tudományos elmélet és főleg két világfelfogás szociális reprezentációinak elemzése. Esetleges kudarca a munkásságában tárgyalt kérdések szociális reprezentációinak kedvezőtlen alakulására, végső soron például egy hatásos narratívum hiányára vezethető vissza.

Mint látható, a szociális reprezentációk elméletének egyik lényeges, más tudományterületeken történő felhasználhatóságát is jelentősen befolyásoló nyitott kérdése bizonyos szociális reprezentációk *tartós fennmaradása*. Moscovici értelmezésében az egyik meghatározó tényező a hétköznapiak - általa *naiv tudós* névvel illetett - emberének (Moscovici 1982/2002a) gondolkodásmódja. A naiv tudós által követett *naiv episztemológia* fő jellemzői: (a) az *objektív információk* megfelelő *okási sémába* illesztése; (b) törekvés a kialakult elképzelések minden rendelkezésre álló eszközzel történő *igazolására*; (c) az egyéni viselkedés magyarázata vagy az adott *személyben*, vagy a *körülményekben* keresendő.

A másik ok – miként Hayek kapcsán már utaltam rá – vélhetően a megfelelő hatású narratívum hiánya. A dolgozatomban tárgyalt, Hayek kérdésfelvetéseivel számos pontos rokon társadalomlélektani problémákkal foglalkozó tudományos mű Freud társadalomlélektani nézeteinek első nagyobb lélegzetű kifejtése, a *Totem és tabu* (Freud 1912-1913/1995). Mint minden, e tárgyban felállítható, östörténeti eseményeken alapuló elméleti hipotézis, természetesen a Totem és tabu is egy nehezen védhető, adott esetben akár tudománytalannak is tekinthető gondolat kísérlet. Amiért jelen esetben érdekes számunkra, az a gondolatmenet lezárásául szolgáló, az Ödipusz-komplexum és a Darwin által felállított

őshorda-hipotézis alapján megfogalmazott történet, egy számos tekintetben klasszikus formában kidolgozott történet keretében megfogalmazott fikció, ezen történet jellegzetességei és a közgondolkodásra gyakorolt hatása, pontosabban fogalmazva hatástalansága.

Nehezen vitatható, hogy a *Totem és tabu* szerencsétlen korban és közegben jelenik meg, kultúrákritikai következtetéseit bővebben és árnyaltabban kifejtő későbbi e tárgyú írásai pedig még inkább. Talán a *történet* sem az igazi. *Egyrészt* – a már említett *narratológiai* jellemzői ellenére – egy antropológiai és pszichoanalitikus tapasztalatokat, feltételezéseket feldolgozó gondolatsor zárásaként jelenik meg, *másrészt* pedig ez a megelőző, kissé nehézkes és hosszadalmas gondolatmenet – Freud ismert stilisztikai képességei ellenére – nem feltétlenül kedvez az érdemi mondanivaló szempontjából kulcsfontosságú történet *egyéni* és *szociális reprezentációinak* alakulására nézve. Ami pedig még inkább szomorú: vonatkozó gondolatainak későbbi kifejtése során – talán a *Mózes-tanulmányok* (Freud 1939/1987) kivételével – Freud gyakorlatilag már nem is törekszik a „jó” történet nyújtotta előnyök kiaknázására.

Úgy gondolom, hogy a *szociális reprezentációk elméletének* dolgozatomban tárgyalt *episztemológiai* és *narratológiai* összefüggései egyrészt számos ponton segítségünkre lehetnek az egyéni racionalitáson alapuló emberképekkel kapcsolatban óhatatlanul felmerülő problémák árnyaltabb, *szociálpszichológiai* nézőpontból történő értelmezésében; másrészt a *tudomány*, illetve az *egyéni* és a *szociális reprezentációk* elkülönítése és eltérő funkciójuk jelentőségének felismerése révén legalább részleges magyarázatul szolgálhatnak a *láthatatlan kéz* kategóriájában megfogalmazódó evolúciós alapokon nyugvó közgazdaságtani elméletek korántsem kielégítő fogadtatására. A *tudás* megosztottságával, az egyéni és a szociális reprezentációk közti *interakciók* jelentőségével, az egyéni és szociális reprezentációk *állandóságával*, annak az *egyenben* keresendő okaival, valamint a *különböző tudományos elméletek szociális reprezentációinak* alakulásával kapcsolatban eddig még nyitva maradt kérdések pedig megítélésem szerint *egyazon* problémakör egymással szorosan összefüggő elemei. Úgy gondolom, hogy a Moscovici, Hayek vagy Foucault (Foucault 1971/1998) által a *tudás megosztottsága* tárgyában leírtak alapja a *társadalmi munkamegosztás* létezésében keresendő. Ennek köszönhetően rendelkezünk eltérő információkkal és egyéni reprezentációkkal, ennek köszönhetően beszélhetünk tudományról, szociális reprezentációkról, interakciókról, kommunikációról vagy éppen ezen reprezentációk kialakulásának, változásainak episztemológiai és szociálpszichológiai jelentőségéről.

A munkamegosztás kialakulásának *evolúciós* értelmezésével és a működéséből fakadó előnyök megítélésével kapcsolatban felismerhető értetlenség és elégedetlenség kialakulásában

fontos szerepet játszhat a munkamegosztás jelentette *egyéni korlátozottság* felismerése. Ennek szemléletes, egyébként egy átfogó civilizáció-elmélet igényével is fellépő leírását Norbert Elias *A civilizáció folyamata* című, a harmincas években írt, de csak bő három évtizeddel később közismertté vált munkájában olvashatjuk (Elias 1939/1987). A munkamegosztás Elias értelmezésében az emberi civilizáció lényegét jelentő *dinamikus* folyamat, így a munkamegosztás vagy – Elias szavaival élve – a *társadalmi funkciók folyamatos differenciálódása* egyrészt egyre *összetettebb* gazdasági és társadalmi struktúrákat eredményez, másrészt ezen struktúrák egyre több odafigyelést igénylő, egyben egyre gyakoribb *frusztrációval* fenyegető alkalmazkodási folyamatra kényszerítik a munkamegosztás rendszerében testet öltő elvárásoknak *megfelelni kényszerülő* egyént. Következtéseiben Elias nem egyszerűen csak arról az évszázadok óta ismert, bár máig nem feltétlenül elfogadott és követett felismerésről beszél, miszerint civilizációnk folyamata *nem emberi ráció* terméke. Gondolatmenete egy későbbi fázisában arra is fény derül, hogy a *ráció* mint klasszikus kategória *nem létező* volta miatt nem is lehetne. Nincs ráció, csak *racionalizálás* és *racionalizálódás*.

Ezen a ponton pedig, Róheim Gézát követve, megjelenik a *gyermek*. A gyermek, aki a Róheim civilizációelméletében döntő jelentőséggel bíró *meghosszabbodott gyermekkor* és a megelőző generációt ért *traumák ontogenetikus átvétele* kapcsán civilizációnk legfontosabb szereplőjévé válik. Az *egyéni racionalitás*, a hiányát kiváltani vagy inkább elfedni szándékozó *racionalizálás*, vagy a gondoskodás utáni vágyban megfogalmazódó *paternalizmus tudományos* és *szociális reprezentációinak* szociálpszichológiai megismerésében hasznosítható *pszichoanalitikus* szempont adott. Akkor is, ha Freud alapján múltunk, jelenünk és jövőnk formálója nem az emberi önérdék és az értelem, hanem a *fiú* *bűntudat* és a *dac*. Vagy Róheim nyomán egyszerűen csak a *félelem*. „A civilizáció a meghosszabbodott gyermekorból ered, és funkciója a biztonság érzésének megteremtése. Olyan hatalmas rendszer, amiben az emberiség tárgyvesztés veszélye elleni többé-kevésbé sikeres védekezési kísérletei öltönek testet, annak a csecsemőnek kolosszális erőfeszítései, aki fél egyedül maradni a sötétben.” (Róheim [1934/1999] 140. o.)

V. Zárzó

Dolgozatom tágran értelmezett célja röviden talán úgy fogalmazható meg, hogy a szociális reprezentációk elmélete mennyiben alkalmazható más társadalomtudományi területek, adott esetben a közgazdaságtan egy adott problémájának újrafogalmazására, újraértelmezésére és megoldására. A bevezetőben megfogalmazott tézisek kapcsán dolgozatom eredményei az alábbiakban foglalhatók össze:

Akár a neoklasszikus közgazdaságtan emberképének sokat vitatott és sokféleképpen értelmezett racionalitását, akár a kulturális evolúció logikájának és eredményeinek alkalmazhatóságát tekintjük, a szociális reprezentációk elméletének figyelemre méltó jellemzője megközelítésmódjának, logikájának és terminológiájának különösebb problémát nem jelentő adaptálhatósága.

Külön is hangsúlyozandó, hogy mindez nem egyszerűen csak egy közgazdaságtani vagy episztemológiai kérdésvetítés szociálpszichológiai nyelvezetben való újrafogalmazásában, hanem a vizsgált probléma merőben új szemszögből történő vizsgálatában is érdemi segítséget nyújthat. A gazdasági racionalitás Polányi által felvetett vitatható elemei teljesen új értelmet nyerhetnek a gazdaság és a közgazdaságtan, a konszenzuális világ és a dologiasított világ, vagy a tudományos és a szociális reprezentációk alkotta dichotómiák felismerésével. Ebben az esetben egy klasszikus metodológiai probléma került több szempontból is új megvilágításba, ami akár kiindulópontja is lehet egy, a dolgozatomban csak röviden érintett kérdés, azaz a tudományos és a szociális reprezentációk, a konszenzuális világ és a dologiasított világ, vagy adott esetben a gazdaság és a közgazdaságtudomány közötti interakciók vizsgálatának.

A meghatározó gazdasági intézményrendszer létrejöttének Smith, Menger, Hayek vagy éppen Popper általi már korábban is képviselt evolúciós megközelítése, a láthatatlan kéz szerepe kapcsán a szociális reprezentációk elmélete érdekes magyarázatlehetőségekkel szolgálhat ezen elméleti irányzat mérsékelt szakmai és köznap fogadtatását illetően. Hangsúlyoznom kell azt a felismerést is, hogy a dolgozatomban eredendően más összefüggésben szerepeltetett – akár a közgazdaságtan, akár a pszichológia, sőt adott esetben a szociális reprezentációk elmélete kapcsán felmerült - ismeretelméleti kérdések nemcsak a vizsgálni szándékozott közgazdaságtani területeken, hanem a szociális reprezentációk elmélete esetében is izgalmas összefüggéseket tártak fel.

Ehhez szorosan kapcsolódva hangsúlyozni szeretném azt a tényt is, hogy a tudás és a tudás megosztottságának jelensége nemcsak a szociális reprezentációk elméletében, hanem a

közgazdaságtanban és az ismeretelméletben is komoly elméleti problémák forrása. Vélelmezhető, hogy ezen problémák természetének és következményeinek alaposabb megismerésében a kulturális evolúció – dolgozatomban alapvetően közgazdaságtani szempontoknak köszönhetően szerepeltetett – elmélete meghatározó szerepet játszhat. Jelentősége semmi esetre sem korlátozható a közgazdaságtan, vagy bármely más társadalomtudomány absztrakt emberképéből fakadó ellentmondások egyszerű megkerülésére.

Az egyes szociális reprezentációk – adott esetben például a gazdasági racionalitás - feltűnően gyors kialakulása, terjedése és állandósága felveti a kérdést ezen jelenség okait illetően. A szociális reprezentációk elméletében gyakorlatilag már a kezdetektől felmerülő sejtés, miszerint ennek magyarázata jelentős részben a megértésre váró jelenségeknek az egyéni és a szociális reprezentációk alakulására egyaránt ható narratív természetében keresendő. Mindez nemcsak arra adhat választ, hogy egyes jelenségek – mint például a kulturális evolúció folyamata – miért szembesült érdektelen vagy elutasító fogadtatásban, hanem arra is, hogy egy jó történet – adott esetben például a klasszikus krimi - milyen meglepő népszerűséget élvezhet szerencsés narratív összetevőinek köszönhetően.

A gazdasági racionalitással kapcsolatos, Polányi Károly által megfogalmazott sejtés, az ennek magyarázatát célzó, a racionalitás és a racionalizálás különbözőségét hangsúlyozni kívánó gondolat, vagy Freud történetformában megfogalmazott őstörténeti hipotézisének nem különösebben sikeres fogadtatása egyaránt arra utal, hogy a szociális reprezentációk elméletének még számos probléma megoldásának szükségességével kell számolnia. Norbert Elias és főleg Róheim Géza befejezésül választott gondolataival részben arra is utalni szerettem volna, hogy számos területen a megoldás kulcsa a pszichoanalízis elmélete lehet.

Irodalom

- Arensberg, C. M. – Pearson, H. W. - Polányi K. (1957/1976): A gazdaság helye a társadalmakban. In: Polányi K.: Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Gondolat, Budapest, 1976, 197-227. o.
- Brennan, G. – Buchanan, J. M. (1980): The Power to Tax. Cambridge University Press, Cambridge.
- Buchanan, J. M. (1975): The Limits of Liberty. Between Anarchy and Leviathan. University of Chicago Press, Chicago/London.
- Elias, N. (1939/1987): A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások. Gondolat, Budapest.
- Ferenczi S. (1913/1982): A pszichoanalízisről s annak jogi és társadalmi jelentőségéről. In: Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében. Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiból. Magvető, Budapest, 1982, 158-174. o.
- Festinger, L. (1957/2000): A kognitív diszonzancia elmélete. Osiris, Budapest.
- Foucault, M. (1971/1998): A diskurzus rendje. In: Foucault, M.: A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk. Pallas-Attraktor, Budapest, 50-74. o.
- Freud, S. (1912-1913/1995): Totem és tabu. In: Sigmund Freud Művei V. Tömegpszichológia. Társadalomlélektani írások. Cserépfalvi, Budapest, 23-157. o.
- Freud, S. (1933/1999): Újabb előadások a lélekelemzésről. Sigmund Freud Művei VIII. Filum, Budapest.
- Freud, S. (1939/1987): Mózes, az ember és az egyistenhit. In: Freud, S.: Mózes. Európa, Budapest, 5-210. o.
- Friedman, M. (1953/1986): A pozitív közgazdaságtan módszertana. In: Friedman, Milton: Infláció, munkanélküliség, monetarizmus. Válogatott tanulmányok. KJK, Budapest, 1986, 17-50. o.
- Hayek, F. A. (1967/1995a): Emberi cselekvés, de nem emberi terv eredménye. In: Hayek, F. A.: Piac és szabadság. Válogatott tanulmányok. KJK, 1995, 292-301. o.
- Hayek, F. A. (1980): Recht, Gesetzgebung und Freiheit. Eine neue Darstellung der liberalen Prinzipien der Gerechtigkeit und der politischen Ökonomie. Band I: Regeln und Ordnung. Verlag Moderne Industrie, München.
- Hayek, F. A. (1982/1995b): Két oldalnyi képzelgés: a szocialista kalkuláció lehetetlensége. In: Hayek, F. A.: Piac és szabadság. Válogatott tanulmányok. KJK, 1995, 203-210. o.
- Hayek, F. A. (1988/1992): A végzetes önhittség. A szocializmus tévedései. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hobbes, T. (1651/1999): Leviatán, vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Hume, D. (1739/1976): Értekezés az emberi természetről. Gondolat, Budapest.
- Kahneman, D. – Tversky, A. (1979/1998): Kijátékelmélet: a kockázatos helyzetekben hozott döntések elemzése. In: Csontos L. (szerk.): A racionális döntések elmélete. Osiris, Budapest, 82-112. o.
- Lakatos I. (1968/1997): A kritika és a tudományos kutatási programok metodológiája. In: Lakatos Imre tudományfilozófiai írásai. Atlantisz, Budapest, 1997, 19-63. o.
- Mandeville, B. (1705/1996): A lázongó kas avagy a megjavult gazemberek. In: Mandeville, B.: A méhek meséje. Kossuth, Budapest, 11-22. o.
- Menger, C. (1871/1968): Grundsätze der Volkswirtschaftslehre. In: Hayek, F. A. (Hrsg.): Carl Menger: Gesammelte Werke, Band I. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1968.
- Menger, C. (1883/1969): Untersuchungen über die Methode der Socialwissenschaften, und der Politischen Oekonomie insbesondere. In: Hayek, F. A. (Hrsg.): Carl Menger: Gesammelte Werke, Band II. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1969.

- Moscovici, S. (1982/2002a): A reprezentációk korának eljövetele. In: Moscovici, S. (2002), 173-209. o.
- Moscovici, S. (1984/2002b): A szociális reprezentációk elmélete. In: Moscovici, S. (2002), 210-289. o.
- Popper, K. R. (1934/1997): A tudományos kutatás logikája. Európa, Budapest.
- Popper, K. R. (1968/1984a): Erkenntnistheorie ohne ein erkennendes Subjekt. In: Popper, K. R.: Objektive Erkenntnis. Ein evolutionärer Entwurf. Hoffmann und Campe, Hamburg, 1984, 109-157. o.
- Popper, K. R. (1971/1984b): Die Evolution und der Baum der Erkenntnis. In: Popper, K. R.: Objektive Erkenntnis. Ein evolutionärer Entwurf. Hoffmann und Campe, Hamburg, 1984, 268-297. o.
- Popper, K. R. (1994/1998): Test és elme. Az interakció védelmében. TypoTex, Budapest.
- Róheim G. (1934/1999): Az emberiség eredetének kérdése. Megjelent: Tóth L. (szerk.): Róheim Géza. Új Mandátum, Budapest, 129-141. o.
- Róheim G. (1941/1984): A kultúra pszichoanalitikus értelmezése. In: Róheim G.: Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata. Tanulmányok. Gondolat, Budapest, 614-642. o.
- Schumpeter, J. A. (1955/1965): Geschichte der ökonomischen Analyse. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Simon, H. A. (1978/1982a): A racionalitás mint folyamat és gondolkodási produktum. In: Simon, H. A.: Korlátozott racionalitás. Válogatott tanulmányok. KJK, Budapest, 59-86. o.
- Smith, A. (1759/1977): Az erkölcsi érzelmek elmélete (részletek). In: Márkus Gy. (szerk.): Brit moralisták a XVIII. században. Gondolat, Budapest, 423-553. o.
- Smith, A. (1776/1940): Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól. Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest.
- Sperber, D. (1996/2001): A kultúra magyarázata. Osiris, Budapest.

A disszertáció témakörében megjelent publikációk

Szabó Z.: A közpénzügyek alapjai. In: Madár P. – Schepp Z. – Szabó Z. – Szebellédi I. – ifj. Zeller Gy.: *Pénzügyek alapjai*. 2., átdolgozott kiadás. Budapest, UNIÓ Könyvkiadó, 2001, 511-607.

A társadalmi tudás gazdasági hasznosításával kapcsolatos szociális reprezentációk néhány összefüggéséről. *Tudásmenedzsment*. III. évf. 1. sz., 2002. március, 5-13.

A tárlatlátogató magányossága. Adalékok a gazdaságpolitika választói megítélésének vizsgálatához. In: *Perecz László (szerk.): Műhelytanulmányok*. Budapest, BMGE GTK, 2002, 43-49.

Politikai gazdaságtan és analitikus társadalomlélektan. Egy megválaszolatlan kérdéstről. In: *Barancsik János – Oroszi Sándor – Varga Attila (szerk.): Tanulmánykötet Zinhóber Ferenc professzor emlékére*. Pécs, PTE KTK, 2003, 23-32.

Egy visszaemlékezés néhány retorikai fordulatáról. *Iskolakultúra*. 2003/09, 102-108.

Egy visszaemlékezés néhány kiragadott retorikai fordulatának egy lehetséges értelmezéséről. In: *Hárs Gy. P. (szerk.): Lélek és lélek*. Budapest, Holnap Kiadó, megjelenés alatt.

A possible relationship between the theory of social representations and economic policy. *Periodica polytechnica*, megjelenés alatt.

A gazdaságpolitika és az előítéletek. Az előítéletek gazdaságpolitikai értelmezésének lehetőségéről a szociális reprezentációk elméletének tükrében. In: Hunyadi L. – Németh J. – Veress J.: *A transzformáció végén*, megjelenés alatt.